

Велика криза та її наслідки

КРУГЛИЙ СТІЛ ЧАСОПISУ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА»

Мирослав Попович: Вступне слово. Проблеми, винесені на розгляд на нашому «круглому столі», належать одночасно до філософської рефлексії й до безпосереднього переживання нашого соціально-політичного життя. Це обговорення організоване редколегією часопису «Філософська думка», і ми маємо намір і надалі продовжувати актуальні зібрання з актуальних поточних питань. Сьогодні ж найзагальніше визначення теми обговорення я би сформулював так: «Велика криза та її негативні соціально-політичні наслідки».

Ми запросили пана Ігоря Бураковського для, так би мовити, економічного контролю, бо ми не є фахівцями з економіки. Йтиметься про майбутнє, про «наслідки», але нам нікуди дітися від сучасного та від минулого, бо вони є обґрунтуванням майбутнього.

Я не хочу грати роль людини, яка геть усе підсумовує, до того ж моє слово перше, і ще нема чого підсумовувати. Тому обмежуся окремими зауваженнями.

Є такий чинник, як відбір населенням тих політичних тенденцій, точніше, тих груп або кланів, які відповідають умонастрою та очікуванням. Те, що відбулося в Тернополі, дуже нагадає мені

Німеччину 1930-х років, яка тоді виходила з кризи. Тому питання можна поставити так: у якому напрямку вестиме криза — у правому чи у лівому? Зрозуміло, що і те і те буде радикалізацією. Сталін — це не те саме, що Гітлер, хоча вони можуть бути порівняльними за моральнісними параметрами. В Тернополі проголосували за об'єднання «Свобода». Наскільки мені відомо, це колишня партія соціал-націоналістів, яка навмисно колись вибрала собі таку назву, щоб бути схожими на націонал-соціалістів. Вони спочатку не соромилися. Це зараз ми чуємо, що націоналізм — це любов. Тоді так не говорили. І це має аналогію з подіями 1930-х років у Німеччині. Це шлях праворуч. До речі, населення Німеччини свого часу віддало партії Гітлера приблизно таку саму кількість голосів, як нині населення Тернополя — за хлопів Тягнибока. На відміну від італійських фашистів, нацисти ніколи не мали більше за половину голосів — щонайбільше третину, але цього виявилось достатньо, щоб установити свій режим. Але, по-перше, у нас йдеться про регіональне явище, по-друге, сьогоднішні наші націоналісти (ультраправі) не ходять з кийками, і ще не було випадків якогось погромного впливу на ситуацію. Проте питання полягає в тому, чи взагалі можливий крутий поворот праворуч. Якщо, скажімо, на вулиці виплеснеться настрій відчаю та агресії (а ми можемо припустити, що ситуація загострюватиметься), то чи знайдуться такі сили в суспільстві, які здатні покласти край такій ситуації? Зворотне питання: чи є можливості групування певних лівих, зокрема лівоцентристських сил? В опитуваннях (моніторингових) Є. Головахи було пряме запитання: «Ким Ви себе більше вважаєте — лівим чи правим?». Середньостатистично виходить, що лівої орієнтації дотримуються трохи більше за 40 відсотків населення України. Логічно припустити, що посилюватиметься ліворадикальний або лівоцентристський фланг. Але я не бачу поки що такої тенденції. Її міг би зреалізувати БЮТ, але Юлія Володимирівна демонструє гру на полі так званих народних партій. Тому питання про можливість лівої орієнтації залишається відкритим. Більш зрозумілим є питання про майбутню регіоналізацію політичних течій та груп. І одна з небезпек, яку нам продемонстрував Тернопіль, — це ескалація націоналістичних настроїв, які наражатимуться на різку опозицію на Сході. І посилюватиметься вплив не Партії Регіонів, а якихось безпосередніше зорієнтованих на Росію політичних сил. Як це все може відбитися на наших економічних реаліях? Які можуть тут бути засади стабільності? На мою думку, це передусім націонал-демократія, яка хоча ніколи не мала влади в країні, але завжди була дуже важливим стримувальним чинником. Але зараз націонал-демократія може опинитися в ситуації розгрому. Те, що відбулося в Тернополі, — це регіональний розгром націонал-демократії. Дедалі нижчий рейтинг Президента — це розгром націонал-демократії у масштабах республіки. А що прийде на зміну? Я хотів би послухати думки колег із цього приводу.

Євген Головаха: Соціально-політичні наслідки економічної кризи в Україні: чи є підстави для оптимізму? Зрозуміло, що сучасна українська економічна криза є вторинною щодо загальносвітової кризи. Світова економіка за умов глобалізації надто багато працює з віртуальними (яких, власне, не існує) грошима. Економіка з віртуальними грошима не може постійно зростати. Ці кризи є закономірними. І навіть у чомусь корисними для світової економіки. Саме зараз усю світову фінансово-економічну систему переглядають з точки зору її відповідності реальному станові речей. Те саме і в Україні. Якби не було таких помірних криз, то міг би статися величезний вибух — тоді вся економіка — національна, світова — луснула би, мов бульбашка. Але у нашій країні криза набула ширших масштабів, ніж у більшості країн світу. Чесно кажучи, я не очікував таких наслідків світового економічного спаду саме у нашій країні. Але недолугі експерименти влади щодо валютного курсу, підтримки банківської системи та відсутність стратегії подолання наслідків економічної кризи призвели до стрімкого падіння рівня життя населення, що може викликати суттєві соціально-політичні наслідки.

Упродовж останніх років у нас зростали і рівень життя, і реальні доходи, і рівень соціального самопочуття людей. Дефіцит соціальних благ суттєво скоротився. І навіть у найменш захищених категорій населення — пенсіонерів, інвалідів, студентів — рівень соціального самопочуття потроху зростав. Від відчаю — до просто не зовсім доброго стану. І що ж відбуватиметься тепер? Гадаю, що ми, на жаль, утратимо цю тенденцію поліпшення, буде певна стагнація, а може й погіршення ситуації. Я розцінюю це як зупинку України на шляху до перетворення її на бідну, але цивілізовану державу. А поки що вона у нас і бідна, і нецивілізована. Ця зупинка триватиме щонайменше два роки. Криза, на жаль, трапилась у незручний для нас час — якби ще два-три роки зростання, Україна мала б чудові шанси вийти у наступному десятиріччі на рівень небагатої європейської держави.

Сьогодні українці, незважаючи на ознаки серйозного економічного спаду, ще не панікують і не вдаються до масових акцій соціальної непокори. Проте стурбованість уже є. Як показують соціологічні дослідження, зокрема моніторинг Інституту соціології НАН України, ці настрої почали суттєво погіршуватися ще на початку року. І багато в чому це пов'язане з оцінкою ефективності діяльності влади — велике розчарування почалося ще тоді. А економічна криза докинула хмизу в багаття масової незадоволеності станом справ у країні. Ще на початку року — що найбільше непокоїло людей? Різке зростання цін і можливість залишитися без роботи! Те саме турбує людей і зараз. Узагалі українці дуже незадоволені життям — най-

менш задоволені серед усіх європейців. Це вже вдруге засвідчує Європейське соціальне дослідження, яке Інститут соціології НАН України разом із соціологами 25 країн Європи проводить раз на два роки. І регіональні відмінності за рівнем задоволеності життям не дуже великі. Але є один цікавий факт: загальна задоволеність життям в останні роки була пов'язана зі ставленням до того, хто перебуває при владі. Тобто коли державою керувала Партія Регіонів, то більш задоволеним життям був Східний регіон, коли при владі були «помаранчові» — Західний. А от зараз — незадоволені геть усі.

Чи не призведе масова незадоволеність до потужних акцій соціального протесту, здатних дестабілізувати суспільство та поглибити сучасну кризу до катастрофічного стану? За даними останніх опитувань, здійснюваних провідними соціологічними центрами України, потенціал соціального протесту зараз вищий, ніж у 2001—2004 роки. Розраховуючи спеціальний показник дестабілізаційного потенціалу готовності населення до соціального протесту, Н. Паніна довела, що коли цей потенціал перевищує певний рівень, то акції масового протесту дуже ймовірні. Так воно й сталося 2001 та 2004 років. Але щоб потенціал реалізувався у масових протестних акціях, потрібна певна скеровувальна політична сила, будь-яка, хоча б анархісти, як у Греції, або опозиційні партії, як у деяких інших країнах, де відбулися потужні акції соціального протесту. Окремі стихійні, спонтанні акції не загрожують суспільству серйозними наслідками. Коли є достатній потенціал протесту та з'являється досить потужна політична сила на чолі з харизматичним лідером, тоді можна говорити про суттєві політичні акції або масові заворушення. В Україні такої політичної сили сьогодні немає. Нині політичний істеблїшмент уперше за останні 17 років перебуває у тому стані, в якому і більшість населення. У представників масових верств та істеблїшменту були різні реакції на демонтаж радянської системи та соціально-економічну кризу 1990-х років. Пристосування більшості населення до нових соціальних умов супроводжувалося аномійною деморалізованістю, позаяк активна («елїтарна») меншість пристосовувала ситуацію «під себе» завдяки поширенню цинізму, і чим гіршою тоді була ситуація, тим виразнішою була цинічна реакція. До речі, у 1990-ті роки ми з Н. Паніною показали, що чим демократичніше, чим проринковіше буде налаштована людина, тим більше вона буде схильною до прояву соціального цинізму. А що таке соціальний цинізм? Це схильність не брати до уваги певні моральні норми регуляції соціального життя.

Сьогодні ситуація змінилася. Стан розгубленості, властивий зараз масовим верствам, починає охоплювати також значну частину політичної еліти. В чому це виявляється? Насамперед це непослідовна політика, фактично проти своїх інтересів. Дуже яскрава ілюстрація — останні кроки БЮТ, здавалося б, найпопулярнішої політичної сили. Все, що вчинялося

останнім часом, йшло на погіршення сприйняття цієї політичної сили, наприклад, останні вибори у Тернополі. Результат ми бачимо, але це результат не лише для цієї сили, це результат для всього суспільства. Такі непослідовні кроки, спричинені розгубленістю, призводять до політичного радикалізму. У ситуації розгубленості центристських політичних сил як стабілізуючої політичної сили у суспільстві зростатиме вплив правого та лівого радикалізму.

Понад те, зараз дуже багато пропозицій, які не відповідають суті того, що відбувається в суспільстві, — наприклад, зібрати Конституційну асамблею або призначити одночасні президентські, парламентські та регіональні вибори. Тобто одним махом відтворити у суспільстві ситуацію розгубленості, позаяк вона позначиться на електоральних перевагах. У такий спосіб ми матимемо всі гілки влади, які відповідатимуть станом розгубленості, а не здоровому глуздові виборців. Багато зараз таких пропозицій. Сьогодні дуже важко робити прогнози. Ще чотири роки тому я міг прогнозувати, що великі надії закінчатся великими розчаруваннями. Сьогодні ці розчарування потужно впливають не тільки на масову свідомість, а й на свідомість тих, хто керує країною. Невизначеність, розгубленість провідних політичних сил призводить до невизначеності їхніх дій. З упевненістю можна стверджувати лише одне: радикалізація суспільства у такій ситуації є неминучою, причому це матиме прояви не лише у Тернопільській області, це поступово стане загальноукраїнською проблемою. Також з упевненістю можна прогнозувати, що поширюватимуться стихійні прояви соціального протесту. Не можна говорити впевнено про те, які саме кроки щодо подолання кризи здійснять політики, оскільки нездатність виробити чітку стратегію навіть у період некризової ситуації ще більшою мірою виявлятиметься у ситуації кризи, коли потрібно ухвалювати дуже виважені рішення.

У цій політичній ситуації надію на «некатастрофічний сценарій» дають два чинники. По-перше, це одновимірність української економіки, прив'язаної до конкретних експортних галузей. Якщо вони працюють, то і суспільство починає поступово економічно зростати. Це, звичайно, суттєва вада України, але водночас і певна перевага. Оскільки шойно у світі відбудеться хоча б невеличке зростання у будь-яких сферах економіки, це вже почне потребувати металу, який ще й досі є визначальним чинником зростання української економіки. Якщо США вихід з кризи відчують не дуже швидко, бо для того, щоб підняти «слона», потрібні величезні зусилля, то український економічний «тарган» може дуже швидко «побігти», відчувши перші ознаки позитивних змін у світовій економіці. Друга надія пов'язана з тим, що розгубленість влади може спричинити створення не лише формальних, а й реальних громадських організацій, які сприятимуть поступо-

вому подоланню залишкової патерналістської психології, яка майже не змінилася за останні двадцять років. Я не вважаю сучасну українську ситуацію фатальною (хоча певні ознаки катастрофічного розвитку подій є) ще й тому, що українська влада має одну велику перевагу — вміння керувати ситуацією у так званому «ручному режимі», постійно реагуючи на ситуативні виклики, що надходять від суспільства. Це дуже важлива риса — вміння приймати оперативні рішення, які пом'якшують ситуацію. Отже, якщо світова криза не поглиблюватиметься роками, якщо Україна має шанс за рік чи два з неї вийти, то можна сподіватися, що ця криза виконає ту функцію, яку виконують кризи за визначенням — очищення суспільства та його оздоровлення.

Я гадаю, що й політична криза останніх років подіяла на суспільство непогано. Українці стали заполітизованими під час «помаранчевої революції» — тоді відбулася надмірна «кольорова» диференціація політичних поглядів. І регіональна ідеологічна конфронтація стала майже антагоністичною, майже неподоланною. Надто була велика емоційна напруженість у стосунках між людьми з різною ідеологією. Тепер же спостерігаємо загальне розчарування. Дехто називає це політичною апатією. Я би так не сказав. Це просто нормальне ставлення до політики, без зайвих емоцій, з раціональним підходом. «Політичний вертеп» останніх років корисний ще й тим, що він дискредитує багато ще в чому радянські методи управління державою, економікою. До того ж наше суспільство є ще дуже традиційним, воно ще дуже несучасне. Чому в нас так повільно відбуваються зміни? Бо ми ще дуже великі традиціоналісти: від патріархальної родини до nepoтизму на вищих щаблях влади. Поступово в суспільстві має з'явитися впевненість, що це вже не забезпечить нормального життя у країні, що потрібні зміни. Хотілося б сподіватися, що політики усвідомлять необхідність суттєвих змін, навіть якщо це розуміння буде спричинене їхньою розгубленістю та відчуттям, що вони не знають, як далі кермувати країною.

Валерій Хмелько: **Монокультуральні versus мультикультуральні засади «суспільного договору».** Мені здається, що саме те, яким чином формуватиметься надалі національна ідентичність у країні загалом, визначатиме, який сценарій — «лівий» чи «правий» — майбутній режисер реалізуватиме. Тому що реально сьогодні — відкрито чи приховано, свідомо чи несвідомо — жорсткіше апелюють до різних національно-етнічних ідентичностей (наприклад, як Тягнибок на Галичині або Базилук у Донецьку). І питання полягає в тому, чи буде все ж таки формуватися реальна *громадянська* національна ідентичність (яку називають також політичною національною ідентичністю). Зараз, на жаль, дуже мало ознак цього бачимо. Якщо така

ідентичність з'явиться як достатньо масове явище, то це фактично означатиме ліквідацію розподілу двох частин України на різні електоральні орієнтації. Поки що підстав сподіватися на це немає. Немає жодної політичної сили, яка б виступала за подолання тої небезпеки, яка, за наявними даними соціологічних досліджень, останнім часом знову зростає. Я маю на увазі радикальність орієнтацій, проросійських чи прозахідних, які поділяють наших громадян із двох половин країни — східної і західної.

На це вказують дослідження Київського міжнародного інституту соціології. Якщо взяти, наприклад, розподіл відповідей на запитання «Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?» рік тому (у березні 2008 року) і зараз, то тоді у Східному регіоні (до якого увіходять Харківська, Донецька та Луганська області) хотіли б, щоб Україна та Росія об'єдналися в одну державу, тільки 28 відсотків опитаних у цьому регіоні, а загалом по Україні — 16 відсотків. А цього року у Східному регіоні тих, хто бажає такого об'єднання з Росією, виявилось 45 відсотків, а загалом по Україні — вже 23 відсотки. Це відносно небагато, але це симптом повороту до ситуації 2004 року. Тоді були майже такі самі цифри, як зараз. І, на жаль, поки що справді незрозуміло, яким чином можуть вплинути на це різні політики. А вплинути можуть тільки ті, яких виборці сприймають як можливих діячів першого рангу.

Що стосується Партії Регіонів, я вважаю, вона найімовірніше використає тяжіння до етнонаціональної ідентичності, яке в Західній Україні є дуже сильним, щоб зменшити шанси тих, хто сьогодні має там значно більшу підтримку (тобто Яценюка і Тимошенко), ніж регіонали. І останні розуміють, що ті відсотки, які вони отримали у Тернополі, ще не розв'язують проблеми. А якщо у більшості західних областей голоси виборців «витагне» на себе саме Тягнибок, то шансів вийти у другий тур президентських виборів у Яценюка радше за все не буде. А Янукович згідно з тими тенденціями, які є нині (якщо вони не зміняться), має перспективу стати Президентом України.

Така перспектива поки що є умовною. Але вона може стати цілком реальною, якщо замість монокультуральних, етнонаціональних засад «суспільного договору» (які підтримує більшість лише у північно-західній частині України) не буде сформовано інших засад, що спиратимуться на визнання мультикультуральності нашого суспільства. Без такого визнання триватиме протистояння електоральних пререференцій двох частин нашої країни.

Ігор Бураковський: Жодна країна самостійно з кризи вийти не може. Почнемо з оцінки ситуації. Загалом її можна схарактеризувати як дуже складну, і я думаю, що весь 2009 рік буде надзвичайно складним для економіки

України. Сьогодні існують різні оцінки економічної динаміки в Україні та світі, але щоб не заглиблюватись у статистичні показники та пояснення їхньої природи, хочу лише сказати, що наш Інститут переглянув свої економічні прогнози і сьогодні ми говоримо, що падіння реального валового внутрішнього продукту досягне 2009 року приблизно 12 відсотків. Це дуже багато, оскільки фактично навіть у найкращому випадку ми відкочуємося назад на рівень приблизно 2005—2006 років за обсягами виробництва та за багатьма іншими показниками. Друга проблема, яку сьогодні слід назвати, — це збереження в країні досить високого рівня інфляції. І в цьому плані Україна демонструє певного роду аномалію, оскільки зараз у багатьох країнах у зв'язку з падінням економічної активності виникає явище дефляції, тобто ціни падають в абсолютному вимірі, або темпи інфляції уповільнюються до якихось десятих відсотків. У нас все навпаки — за нашими оцінками інфляція буде 2009 року досить високою — десь на рівні 17 відсотків, причому 2008 року вона перевищила 22 відсотки. Іншими словами, в Україні зберігається досить високий інфляційний потенціал. І це, до речі, має безпосередній стосунок до соціальних питань, тому що висока інфляція та високі ціни — це низькі соціальні стандарти на тлі зростання безробіття та зменшення доходів населення. Ще один момент, на який я хотів би звернути увагу, полягає в тому, що в Україні криза тільки набирає обертів. Тобто сьогодні ми можемо говорити про кризу переважно в загальному плані, називаючи стандартні риси кризи так, як їх описують у підручниках. Я думаю, що реальні масштаби падіння ми зможемо кількісно оцінити за результатами першого кварталу 2009 року.

Що стосується безпосередніх перспектив, то я ризикну висловити таку точку зору — за великим рахунком Україна мало що може зробити на національному рівні для того, щоб подолати кризу. Ми повинні бути свідомими того, що Україна мала за масштабами ресурсів, у нас немає трильйонів доларів, які можна вкидати в стимулювання економіки. Ми залежимо від позитивних сигналів світової економіки. Проблема полягає в тому, що, наприклад, приблизно 70 % української металургії зорієнтовано на зовнішній ринок. Зрозуміло, що за рік чи два та ще за умов кризи створити повноцінний внутрішній ринок для металургів практично неможливо. Якщо це так, то ми змушені чекати на поліпшення світової кон'юнктури. Але при цьому ми повинні бути готовими вийти на ринок, як тільки там почне відновлюватись економічна активність. Слід зазначити, що наші очікування залежать від того, як ми оцінюємо ситуацію в світі. Поки що ми можемо очікувати, що відновлення економічної активності в світі припаде на перше півріччя 2010 року. На підставі цього можна припустити, що українська економіка може дуже швидко відновитись і за найбільш оптимістичного сценарію 2010 року ВВП зросте десь на 5 відсотків порівняно з 2009 роком.

Стосовно філософсько-економічних аспектів. Криза — це переоцінка багатьох усталених речей, а в економіці — це пропорції, ціни тощо. Для мене як для економіста сьогодні є два питання — наскільки це буде глибока переоцінка і чи заторкне ця переоцінка українських політиків. Іншими словами, чи вплине нинішня економічна ситуація на ставлення суспільства до чинних політиків у плані ротації політичної еліти.

Криза в економічному сенсі — це свого роду поле невизначеності, і в цьому плані я особисто до кінця не можу зрозуміти, як визначають та інституціалізують інтереси наших громадян. Наприклад, зрозуміло, якими є інтереси вкладників, що втрачають свої гроші, якими є інтереси людей, що не можуть розрахуватися за кредити. Але не зрозуміло, чи вплинуть ці моменти на політичний вибір людей. Наприклад, перекрыли автомобілісти дороги — переглянули величину транспортного збору. Виступив ще хтось — їм якісь гроші дали.

Оскільки ми говоримо про невизначеність, я думаю, що ми можемо очікувати найнесподіваніших подій. І в цьому розумінні в економічному плані можуть бути стрибки та падіння певних показників упродовж цього року, причому напрямок такої динаміки дуже важко спрогнозувати. І ця думка стосується також соціальної активності. Я погоджуюсь, що мають бути «настоящие буйные», має бути хтось, хто очолить акції соціальної непокори. Виникає питання — хто це буде? Офіційні профспілки? Велике питання, враховуючи те, що коїться на сьогодні в регіонах. Неофіційні або альтернативні профспілки? А наскільки вони відображають інтереси працівників та здатні це зробити? Третя сила? Якщо це третя сила, то я не хотів би на цю тему говорити, тому що не є фахівцем з аналізу політичних процесів.

Наступне питання — як можна протидіяти кризі. Поки що свідомо чи несвідомо і влада в широкому розумінні цього слова, і багато тих лідерів, які на сьогодні з'являються, знаходяться в процесі пошуку магічних рішень. Іншими словами, існує певна магія антикризової програми. Я особисто не вірю в те, що можна написати антикризову програму на 400 сторінок і все вирішити. Мені здається, що у нас є маніакальна любов до різного роду програм, документів, концепцій тощо, але всі ці документи не працюють. Я думаю, що головна проблема сьогодні полягає в тому, що наші політики не зрозуміли, що протидія кризі — це дуже копітка бухгалтерська робота.

І останнє, що я хотів сказати, має безпосередній стосунок до нашої розмови. Як про час економічного зростання ми можемо говорити про період 2000—2008 років, коли економіка ставала менш залежною від різного роду політичних речей. Звичайно, в країні були певні конфлікти, скандали, але економіка дедалі менше реагувала на них. Сьогодні економіка стає надзвичайно залежною від політичних рішень. У цьому контексті я бачу три головні загрози, до яких слід поставитися дуже серйозно. Перша

загроза пов'язана з посиленням політичної боротьби між різними гілками влади. Мені здається, що особливість України полягає саме в тому, що не політичні партії, а саме гілки влади воюють між собою. Цей феномен досить просто пояснити за наших умов, а для наших закордонних колег ситуація видається досить дивною.

Другий момент, який є надзвичайно важливим, — це втрата керованості. Йдеться про те, що сьогодні відсутні механізми, які б доводили відповідні рішення до самого низу. На цьому полі сьогодні присутні і виконавча влада, і президент, і парламент. Місцеві органи влади мають свої інтереси. Обласні управління внутрішніх справ уже давно приватизовані, вони працюють з місцевою владою. Про армію можемо говорити із сумною посмішкою.

Третій момент полягає в тому, що наша еліта нездатна поки що усвідомити масштаби загрози, всі, і в тому числі олігархи, сподіваються, що вони зможуть якось «відсидітись». А це заважає прийняти якісь хоча б мінімальні, але конкретні рішення. Ми маємо свого роду атомізацію еліти, натомість усі інші країни демонструють певну консолідацію еліти. У цьому випадку йдеться не про консолідацію на ґрунті якихось поглядів або цінностей. Відсутня операційна консолідація, тобто розуміння того, які економічні рішення треба приймати і навколо них об'єднувати зусилля. Тому висновок дуже простий: на Україну чекають дуже складні часи. Я далеко не впевнений в тому, що у першому півріччі 2009 року будуть прийняті дійсно важкі, складні і непопулярні економічні рішення. І ще один висновок полягає в тому, що в принципі надія все ж таки існує, десь там, як то кажуть, «на задвірках свідомості».

Я не кажу про стан громадянської війни, думаю, що цього не буде. Це не в стилі українців, але, очевидно, ми можемо мати проблеми у формі зростання злочинності і перш за все навіть не в великих містах, а в тих містах, які традиційно зорієнтовані на одне — два підприємства. Далі можна говорити про дуже високий рівень банкрутств підприємств. І, звичайно, все це веде до дефолту, коли країна змушена себе визнати банкрутом перш за все по внутрішніх зобов'язаннях, по різних соціальних виплатах тощо.

Євген Бистрицький: Вихід з кризи потребує смислових змін, а не балачок. Обговорювати прояви цієї фінансово-економічної кризи, аналізувати її причини та наслідки сьогодні вже не так важко тим, хто працює з економічною та політичною емпірією. Не важко, оскільки, по-перше, досить багато сказано й на Заході, й в Росії, й у нас у медіа про все це. По-друге, оскільки все, що говорять про кризу, будоване, як правило, на тому, що у філософії названо науково-натуралістичною установкою. А саме: є прояви певної закономірності; її треба відшукати за емпіричними явищами; ще трохи, й вона буде знайдена. А поки ми її ще шукаємо як немовби справжні, прив'язані

до емпірії науковці. Просто апелюємо до визнаних авторитетів: відставного Голови Федеральної резервної системи США Алана Грінспена, відомого Джорджа Сороса чи невідомого для українського читача Нурієля Рубіні, який отримав прізвисько «Доктор Реаліст» за його жорстку пересторогу, зроблену ще у вересні 2006 року на засіданні Міжнародного валютного фонду, про неминучість того, що надута фінансова мильна булька таки гучно лусне. Тобто покладанням на авторитет закриваємо прогалини невдалих пошуків кінцевої — точної — наукової відповіді.

Відбувається «забобування» проблеми, перейдено межу, окреслену поняттям дискурсу на відміну від балаканини з інших, ніж пошук суті, приводів. До дискурсу, як ми пам'ятаємо, такі філософи, як Фуко, відносили обговорення предмета, у процесі якого ми намагаємося виявити так звані умови його можливості. Тобто коли ми так чи так починаємо заходити «за» емпіричні прояви його існування та наочних системних зв'язків у намаганні дати відповідь на питання «як це взагалі можливо?», «чому існує саме таке існування?», просто «чому?». Економічна теорія, яка має справу з таким феноменом, як співбуття людей, що спільно виробляють та обмінюються виробленим, є лише частково науковою. Для неї також не є дуже далекими такі «за межові» питання, які виходять за дужки емпірично фіксованого.

Тому я б спробував трохи по-філософськи підійти до поняття кризи і до того, що таке криза, в тому числі і соціальна-економічна, та, можливо, подумати про можливість виходу з неї, оскільки для нас це життєве питання. Мої колеги говорили про кризу у термінах «фатально — не фатально». Фатальна криза — це революція; просто криза — це не загибель, а поворотний пункт. Тобто коли криза завершиться революцією, тоді вона є фатальною. Фатальною — чому й для кого? Про що ми говоримо, коли ми говоримо про кризу? Тобто який смисл дискурсів кризи, в які ми попали?

Слово «криза» походить від грецького «кризис» — поворотний пункт, вихідний пункт. Йдеться про суд, про судові рішення, про судові судження, тобто йдеться про такий поворотний пункт, який досягає (російською) «исхода», або відправного пункту.

Це дуже приємно для філософа, коли йдеться про смисловий рух «до засад». Якщо ми подивимося на поняття кризи, як його ставили у філософії (а його ставили принаймні у кількох філософських напрямках), то я б обрав відомі праці Гусерля, який один з перших тематизував — на відміну від натуралістично думуючого Шпенглера — поняття кризи на тлі саме пояснення її витоків у зв'язку з точною європейською наукою. До речі, численні натуралістично-міфологізувальні пояснення кризи слабких правнуків славного прадіда Шпенглера ви можете знайти у багатьох місцевих газетах та часописах. Вони теж починають говорити про «занепад», хоча

вже не Європи, а Заходу як такого, валюти, економіки та економічної гегемонії США тощо.

Гусерль, у якого пізні праці безпосередньо присвячені кризі Першої світової війни та повоєнного економічного занепаду, твердить про кризу європейських наук, про кризу європейського людства. Якщо ми довіряємо цьому філософу, то візьмемо у нього головний висновок. Коли він говорить про кризу європейського людства, то в підсумку йдеться про зміну смислової установки у баченні явищ, які призводять до кризи. Він відштовхується від відомого у медичній дисципліні поняття кризи при хворобі, тобто такого стану хворого, коли людина досягає якогось поворотного пункту у течії хвороби та або одужує, або помирає. Гусерль вважав, що у його час хворе європейське людство досягло цього поворотного пункту і треба щось радикально змінити в сфері теоретичного бачення, скажімо, у духовних установках європейського людства.

Гусерль пропонував свій радикальний вихід з кризи європейського людства — це зміна науково-теоретичного бачення світу, перш за все світу суспільного життя, на іншу установку, на таку, де ми можемо набагато глибше, ніж це робить наука, максимально раціонально досягнути те, що належить до життєвого світу — до забутих науковим розумом донаукових шарів повсякденного досвіду. Якщо йти за сучасними інтерпретаціями цього відкриття Гусерля, то варто розуміти життєвий світ як сукупність повсякденних стосунків людей в усіх сферах їхньої життєдіяльності, стосунків, які складаються природно-історично на відміну від міжлюдських контактів, які задають та регулюють державні структури та глобалізувальні машини цивілізації. Занотуємо цю думку: криза наштовхує на необхідність перебування смислу, установок світу повсякденного життя.

Майже у той самий час Лев Толстой думає про власну, назву так — персонально-суспільну — духовну кризу. Візьміть його «Сповідь». На кожній сторінці він твердить про кризу, найглибшу духовну кризу. І там він каже, що те, до чого він насамкінець, у муках дійшов — це питання про сенс життя як такого, чи має життя сенс. Йдеться про поняття сенсу. Він указує (паралельно Гусерлеві), що він, Толстой, звертався до науки, до наукових авторитетів, до релігійних авторитетів, утім, ніхто йому не дав пояснення тієї кризи, до якої призвело його життя. Який сенс у тому житті, яке він веде? Візьмемо також й у нього головний висновок: криза — це насамперед смислова криза того способу життя, який ми ведемо.

Наш час знижує пафос цієї трагічної думки. Журналісти моментально згадали нашого прекрасного професора Преображенського — що таке криза: «Криза в голові». Це призводить нас до тьми: а як все це стосується сьогодення?

Про кризу найчастіше на всіх рівнях говорять, немовби лікарі, — починаючи з симптомів. Якими є симптоми? Послухаємо авторитетного Обаму,

який в інавгураційній промові сказав: «Економіка дуже серйозно послаблена. І це результат не лише похитливості та безвідповідальності з боку окремих кіл, але й нашої колективної неспроможності вдатися до рішучих кроків і готувати країну до нової доби». Які симптоми він наводить далі: «Люди втрачають домівки, скорочується кількість робочих місць, підприємства закриваються. Наша медицина надто дорога, наші школи надто часто не дають потрібної освіти... способи витрачання енергетичних ресурсів... загрожують нашій планеті... Це — показники кризи, що підтверджують статистичні дані».

Що значить «показники кризи»? Про що вони говорять? Показники кризи та їх усвідомлення крок за кроком оголюють засади кризи. Якими є засади? Якщо говорити філософською термінологією, то не буває, виявляється, однієї засади кризи. Є низка засад кризи. Я не буду доводити тут це.

Ніколи не варто шукати однієї засади кризи, як це намагається робити науковий розум у пошуках одного синтезувального закону, оскільки, говорячи про кризу, ми попадаємо у поле, так би мовити, світоглядно-сміслових установок. А там немає точності природничонаукового пояснення. Там починають працювати правила герменевтики, або смислової інтерпретації можливостей.

Тобто у кінцевому підсумку справжній дискурс кризи призводить до розуміння кризи як перш за все кризи світоглядних орієнтацій. Показники кризи, про які ми більш всього тут сьогодні говорили, фактично є вказівками, дороговказами, які вказують, що десь треба шукати світоглядні, смислові засади кризи.

Йдеться про те, що можна загально називати не просто смыслом, якийсь розумінням, якоюсь теорією, яка може пояснити або прояснити кризу, йдеться про смислові речі, які вбудовані в саме практичне життя, в повсякденне життя, в економічне життя, в політичне життя, в стосунки між людьми на рівні повсякденного буття. Тобто це буттєво-сміслові засади.

Виникає просто загроза повернення до того, що треба назвати технократизмом в суспільно-політичній сфері або соціально-економічній сфері. Це коли думають, що науковці можуть дати остаточну відповідь на кризу, написати науково обґрунтовану програму її чіткого подолання. Згадую колишнього Президента: «Дайте мені науковий план, і я буду знати, що робити». Не вийде. Жодний Нобелівський лауреат не передбачав цієї кризи, ніхто не зміг й не був здатний за визначенням її феномена зробити «точне», наукове передбачення.

Тобто я хочу сказати, що коли вже говорити про зміну смислової, світоглядної установок, то це — інший механізм. Який саме? Річ у тім, що якщо ми говоримо про те, як у суспільній думці віддзеркалюється криза, ми говоримо в термінах, скажімо, песимізму, цинізму тощо. Цинізм і пе-

симізм належать до категорії втрати підвалин. Втрачаєш останні засади, на які ти можеш спертися в своєму смислово-полі, світоглядному полі. Так-от, дійсна криза — це коли йдеться про зміну підвалин та коли виникає нездатність знайти нові підвалини, коли продовжується невизначеність самої зміни засади, самого переходу. Де шукати визначення?

Я б сказав, що, скажімо, результати нещодавніх виборів у Тернополі якраз показують, де саме люди шукають визначеності. Я абсолютно не згоден з тим, як тут прозвучало, що Тернопіль — це політична криза по-рожнечі. Тернопіль указує саме на пошуки або намагання людей дістатися останніх засад. Остання смислова засада у будь-якому суспільстві — це життєсвітові смисли. У цьому разі це переважно світоглядні смисли переживання та відстоювання власної культурної, національної ідентичності. На цьому полі розіграє популістську карту радикальне націоналістське об'єднання «Свобода». Воно бере питання про сенс національної ідентичності і переводить його у політичний режим, у режим політичної ідеології. Цим воно цікаве для людей, принаймні тих, які живуть на заході України.

Інакше кажучи, спекуляція на культурно-національній ідентичності абсолютно закономірно виникає кожного разу, коли йдеться про досить глибокі соціально-економічні кризи. Іде апеляція до смислових пластів нашого суспільного життя. Якщо говорити далі, то в принципі подолання кризи або зміна засад відбувається не стільки на політичному рівні. Вона відбувається на рівні, який відноситься (і я тут знову апелюю до Гусерля, він називає це «життєвим світом») до того, що зараз змальовують поняттям громадянського суспільства, сферою, де відбуваються міжлюдські відносини, які регулюють не стільки право або правила глобальних технологій (а технологія — це завжди техніка плюс людські стосунки), а моральнісні відносини. Ми пам'ятаємо, що Гегель викристалізував це поняття як засадове, яким він окреслює сферу дій громадянського суспільства як такого.

Це не значить, що такі відносини є єдино прекрасні, моральні тощо. Це повсякденні відносини, регульовані не стільки правовими нормами, скільки природно складеними цінностями, які легітимують «саме правду», «дійсний сенс життя», тобто стосунками, які виробляються в повсякденному житті громадянами. Якщо дуже коротко, то йдеться про сенс, який виникає у так званому громадянському суспільстві. Йдеться про те, як осмислюється, переживається і яким чином відіб'ється на політичному рівні масове переживання кризи як стану невизначеності цих змін світоглядно-буттєвих засад, з чим всі ми зіткнулися на рівні нашого повсякденного буття.

Ми бачимо зараз протестні рухи, ми бачимо, як переживають та втілюють у політичну поведінку ті питання кризи, які ми тут порушуємо. Криза в її політичному вбранні поставила питання про легітимність влади верхнього шару політиків та право цієї еліти керувати державою. Саме невизна-

ченість стану цього поворотного пункту породжує кризу. Ми говорили про революцію як фатальну кризу. Тепер уточнимо: фатальність, невідворотність революції як розв'язання кризи полягає в тому, що такий пошук виходу з поворотного стану відбувається і відбуватиметься на рівні самоорганізації громадян — наскільки вони здатні або нездатні організуватися, наскільки вони сприйматимуть кризу як можливість радикально помінати смислові засади політичного режиму. Для нас сьогодні важливо було б знати, наскільки наші громадяни примиряються з нинішнім політичним режимом, який склався за останні 20 років. Або світоглядні цінності, нагромаджені за ці останні роки незалежності, а, можливо, й від часів набагато раніше, які, власне, й є підставами легітимації влади, не примиряться з простою заміною лідерів у старій колоді карт режиму тієї самої політичної якості.

Очевидно, зараз можуть бути два сценарії розв'язання кризи або виходу з кризи. Згадаймо, що ми говоримо у термінах найважливішого прояву цієї глобальної кризи для України — про її політичні засади. Відбудеться або зміна установки на рівні зміни у масовому розумінні громадянами суспільного договору, і про це йдеться, коли говорять про необхідність утворення нового установчого договору між громадянами — Конституційної Асамблеї, тому що це можлива суспільна інституція, яка здатна в принципі змінити політичний режим, або зміна засад політичного режиму та легітимація їх на рівні права, на рівні Конституції. Або не буде таких радикальних, по суті революційних змін, залишиться та сама Конституція, залишиться той самий політичний режим з такими самими (чи трохи підправленими) повноваженнями гілок влади. Хто очолить цей процес або радикальних змін вітчизняного виходу з глобальної кризи сьогодення, або більш поміркованих, не революційного характеру змін — це покаже сама практика.

Емпірично ми бачимо кількох нових політиків, які могли би дати реальну відповідь на ці питання. Я кажу про «нових» політиків, тому що «старі» політики працюватимуть у рамках старої політичної парадигми, або старої установки, тих самих засад існуючого «старого» політичного режиму з його обережною модернізацією «не до кінця» задля якогось, хоча б умовного, керування подоланням (у лапках або без) кризи. Зараз панують два настрої, принаймні серед представників незалежних аналітичних центрів або політологів. Переможе або той, хто запропонує радикальну зміну політичного режиму у напрямку відомому — його більшої соціальної справедливості, відповідальності, підзвітності, тобто дійсного народовладдя. Або відбудеться латання існуючої політичної системи. Оце й є точним визначенням кризи — невизначеність стану вибору між різними світоглядними орієнтирами. Я би не використовував тут наукоподібну термінологію. Справа у тому, що точка біфуркації — це вихід у стан невизначеності зі стану наукової передбачуваності. А вихід з кризи — це образ подолання точки

біфуркації у, скажімо так, зворотному напрямі — до стану вибору нових смислових підвалин, на яких ми влаштуємося наново.

Костянтин Малєєв: Про особливості та зміст української політичної кризи. Теперішня економічна криза наклалася на політичну, яка розвивається за своїми правилами. Вони просто збіглися у часі. Наявність економічних ризиків сильно загострює ризики політичні.

Справа в тому, що після 2004 року склалася така напівдемократична ситуація, в якій населення відіграло хоча й обмежену, але досить конкретну роль у перерозподілі владних повноважень. Політичні клани, щоб претендувати на певну частину державної влади, мали звертатися до населення. Саме економічні обіцянки виборцям стали передумовою претензій на політичну владу. Але, як відомо, обіцянки — цяцянки, а дурневі — знахідка...

Юрій Бауман: Громадянське суспільство versus політикум. На сьогодні маємо типовий «історичний виклик» (згідно з Тойнбі): без подолання кризи політичної довіри, кризи політичної системи подальший розвиток, а можливо й саме існування України є вельми проблематичним, але у рамках теперішньої парадигми ні агента, ні шляхів подолання цієї кризи щось не видно.

Маємо суперечність між станом суспільства та станом політикуму: суспільство виразно більш зріле, цивілізоване та моральніше, ніж політикум. Понад те, пересічний киянин, львів'янин чи харків'янин є розумнішим, кваліфікованішим та моральніснішим, ніж пересічний політик чи функціонер держадміністрації. Це не дивно: суспільство та політична сфера розвивалися з різною швидкістю й через різні механізми, а впродовж 1993—2004 років — у різних, часом протилежних напрямках. Та й політико-адміністративний відбір у нас, як відомо, є переважно негативним, а за доби Кучми був негативним свідомо й майже цілковито. «Помаранчова революція» 2004 року з цієї точки зору може бути коректно визначена як триумф громадянського суспільства над політикумом (а подальша історія — як реванш політикуму).

Тобто засадова суперечність історичного виклику Україні виглядає по-аристотелівськи: як суперечність між матерією соціального та наявною її політичною формою, або як суперечність між громадянським суспільством та політико-владно-державною сферою, або як проблема пошуку адекватної політичної форми соціуму України.

В іншому ракурсі ця суперечність проявляє себе як відсутність політичного представництва середнього класу та малого і середнього бізнесу. Всі головні політичні сили парламенту, уряду та команди Президента спираються, з одного боку, на олігархічний капітал та великий (так званий «системний») бізнес (на місцевому рівні — почасти й на середній бізнес), а з ін-

шого — на широкі верстви державнозалежного населення (бюджетників, пенсіонерів, отримувачів різних форм соціальної допомоги тощо), фінансове становище, рівень добробуту та соціальна вразливість якого робить його чутливим до безпосередніх матеріальних стимулів. Відповідно геть усі провідні політичні сили являють собою зразки антикварного консерватизму. Водночас в Україні відсутні не лише сили ліберального чи соціал-демократичного характеру, але й сучасний консерватизм англо-саксонського стибу. Тому потенційним чи актуальним носіям ліберально-буржуазних цінностей (в усіх модерново-цивілізованих модусах їхнього існування: ліберально-консервативному, ліберально-соціалістичному та помітно слабшому власне ліберальному) немає за кого голосувати, оскільки політичні структури з відповідною ідеологією та демократично-правовими правилами внутрішнього устрою в країні відсутні. Половина громадян країни (найактивніша, найдинамічніша половина!) — переважна більшість мешканців великих міст — позбавлена політичного представництва і живе немовби не в своїй країні за чужими правилами.

Тому серцевиною історичного виклику є незадовільний стан моральності та правосвідомості середнього класу України, його здатності самоорганізовуватися в осередки громадянського суспільства і, далі, породжувати ідеологічні політичні рухи, висувати і контролювати лідерів та функціонерів тощо. Звичайно, незадовільність ця не є абсолютною, поступ грамотності та правосвідомості є позитивним та відчутним (вітчизняна політична історія вже дала у підсумку дуже цікавий і перспективний масовий різновид пересічного громадянина, який вимушено тямить у дуже дивних речах — від технічних параметрів газотранспортної чи банківської системи до компаративного конституційного права). Проте практика поки що переконливо свідчить, що рівень моральності та правосвідомості, достатній для усвідомлення того, що «так жити не можна», а подекуди й для розуміння того, як належить жити цивілізовано та демократично, є недостатнім для розв'язання позитивно-практичних завдань. Просто кажучи, моральності та правосвідомості не вистачає для того, щоб, наприклад, зібратися десятком і довірити обраному ними одинадцятому певні повноваження та зібрані гроші так, щоб не виникла чергова малесенька корупційна копія всеукраїнського корупційного оригіналу. Така нездатність побудувати ґрунтовані на довірі ефективні і прозорі форми організації залишає добрій половині громадян України єдиний політичний вибір — обирати, яка з чужих їм ідеологічно консервативних авторитарних чи напів-авторитарних політичних сил є для них меншим злом. Осмислених форм активності (ідея назло недружній владі ніяк на неї не впливати осмисленою не видається) для таких громадян залишається аж дві: голосувати за вистражане у сумнівах «менше зло» і вдаватися до локальних акцій прямої дії на

захист локальних інтересів. До речі, весь цей стан справ означених громадян країни глибоко принижує, деморалізує, депресує і сильно втомлює.

Таким чином, чи погубить теперішній історичний виклик Україну, чи, відповідаючи на нього, вона вирветься в шерог лідерів цивілізаційного поступу — розв'язання цієї історичної альтернативи у кінцевому підсумку залежить від того, чи вистачить середньому класові України моральних сил, правової принциповості та звичайнісінької пасіонарності для віднайдення адекватних форм самоорганізації та організації держави.

Якщо вийти за соціально-політичну площину і залучити також економічно-правові реалії, то маємо в Україні звичайнісіньку буржуазно-демократичну революцію. З тих, які від часів Тиля Уленшпігеля гуляють світом. Майдан був просто початком її відкритої фази.

Але зміст і мета буржуазно-демократичної революції — утвердження рівності перед законом і правової гарантованості справедливо набутої власності. Очевидно, що мету цю далеко не досягнуто. Тобто маємо революцію незавершену, яка перманентно загрожує кризами та реакційними відкатами.

Залишається обережно сподіватися, що до війни фермерської Півночі та латифундистського Півдня (де, ясна річ, Північ і Південь — не географічні поняття, а варіанти-моделі цивілізаційного вибору поступу капіталістичної цивілізації) в Україні не дійде ні всередині, ні ззовні.

Анатолій Єрмоленко: Глобальна економічна криза як етична проблема. Варто зауважити, що глобальна економічна криза, яку ми переживаємо сьогодні, — це не просто криза економічних інституцій, вона є свідченням кризи людини та суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій та моральних норм. Економічна криза має глибинні причини, які полягають насамперед у тому, що одна із систем сучасного суспільства, а саме економіка, відокремившись від ціннісно-етичних орієнтирів, набула самостійної динаміки розвитку і перетворилася на самоціль. І наслідки ціннісно-нейтральної економіки, керованої суто прагненням прибутку, стали вже неодмінним складником діагнозу модерної доби.

На жаль, цей діагноз ставимо й сьогодні. Понад те, сьогодні він стає ще очевиднішим. І глобальна економічна криза 2008—2009 років свідчить про те, що ціннісно-нейтральна економіка, зорієнтована на суто економічні категорії, сьогодні домінує. Слід зазначити, що сьогоднішня криза — це перша економічна криза постмодерного, інформаційного суспільства — з тією її специфікою, що спекулятивний капітал набув неабияких масштабів завдяки його віртуалізації. Хоча можливість такої віртуалізації в господарстві закладена від самого початку, щойно економіка забуває про етичні категорії. Така можливість, як показав ще Аристотель, закладена

вже у хрематистиці, тобто господарстві, яке переймається тільки прибутком, на відміну від економіки, пов'язаної із праксисом як складником практичної філософії.

Відокремлення хрематистики від етосу (Аристотель), мінової вартості від споживчої вартості (Маркс), формальної раціональності від матеріальної раціональності (Вебер) саме і є передумовою тієї ситуації, коли спекулятивний капітал за сьогоdnішніх умов перетворився на віртуальний капітал зі своєю динамікою розвитку. Віртуалізація грошової економіки ще більше орієнтує спекулятивний капітал на короткотермінові цілі. Таке становище виявляється не тільки у відкритих ще Марксом перетворених формах на кшталт «капітал-процент», а й у тому, що мало не весь (розвинений) світ почав жити у кредит, «проїдати ще не зароблене», забувши зрештою про спільне благо, яке й вимірюють етичними категоріями, годі вже казати про благо прийдешніх генерацій.

І оскільки ланцюжок економічних категорій досить довгий, то здається, що самі гроші продукують гроші (перетворена форма «капітал-проценту»), а тому можна жити, нічого не продукуючи. Так виникають ніким не контрольовані офшорні зони. Так виникає ілюзія, що всі можуть жити у кредит. Звичайно, навряд чи можна заперечувати роль кредитів за сучасних умов. Без них, без банків неможлива сучасна економіка. Але вся проблема полягає в тому, що сам процес кредитування, так само як і спекулятивний капітал загалом, став неконтрольованим і некерованим. Причому про це попереджали наприкінці ХХ — на початку ХХІ сторіччя чимало представників соціально-економічної теорії.

Як зазначав Д. Бьолер, суспільна ситуація у світі на початку третього тисячоліття явно позначена тим, що *ratio* високотехнологічного індустріального суспільства, зорієнтоване на короткотермінові результати, до того ж підсилюване доволі спекулятивною грошовою економікою, унебезпечное, навіть руйнує нетривку сукупність екологічних, соціальних та культурних умов життя, які водночас є умовами відповідальності за майбутні генерації.

Як бачимо, окреслена ситуація у світі по-новому ставить проблему відповідальності в царині господарства, відповідальності бізнесу, економічної відповідальності загалом. А це вже площина етики. Отже, економічна криза інформаційного суспільства є насамперед етичною кризою, тому й розв'язання її слід шукати саме в етичній площині. Звичайно, слід додати, не тільки в етичній. І сама економіка має рухатися назустріч етиці, тобто виходити за межі суто економічних категорій.

Відтак діагноз, позначений роз'єднанням економіки й етики, конкретизує і сучасна економічна теорія. Його було поставлено задовго до цієї кризи. Скажімо, англійський економіст індійського походження, лауреат Нобелівської премії з економіки, Амартья Сен у невеличкій праці «Етика

та економіка» зазначає, що сучасна економіка суттєво збіднюється внаслідок утворення дедалі більшої дистанції між економікою та етикою.

Тому подолання глобальної економічної кризи — це насамперед проблема ціннісно-нормативної переорієнтації економіки, а отже й економічної теорії. Її складником є подолання орієнтації економіки на суто економічні категорії: прибуток, калькуляцію, рентабельність тощо. Це також стосується подолання засадового для новоевропейської доби концепту «*homo oeconomicus*», абсолютизація якого досягла свого апогею саме у другій половині ХХ сторіччя.

Як на мене, саме таке роз'єднання етики та економіки, втрата останньою «граничних смислів» свого розвитку і призвели до глобальної кризи, що охопила всі рівні економічного та соціального буття. Тому сьогодні важливими у цьому напрямку є запитання про те, наскільки етика та економіка можуть бути не антиподами, а партнерами, що доповнюватимуть один одного. Тому важливою проблемою сьогоднішнього світу є співвідношення етики й економіки: чи в змозі вони взаємодіяти чи взагалі не можуть перетинатися, а словосполучення «економічна етика» є оксюмороном і не має сенсу, на кшталт «дерев'яного заліза», «гарячого снігу», «твердого дощу» тощо. Як мають співвідноситися економіка та етика, прагнення прибутку та прагнення добра, економічна та етична раціональності?

Хочу одразу зауважити, що вульгарне моралізаторство, спроба безпосереднього застосування «етичних важелів» до економіки, апеляція до традиційних етичних категорій без огляду на економічні реалії, системно-функціональних кодів самої економіки (прибуток, рентабельність, розрахунок тощо) у ліпшому разі залишатимуться безсилими, а у гіршому — завдаватимуть шкоди сфері господарства.

Економічна криза кінця 1920-х — початку 1930-х років у США була подолана завдяки державному регулюванню економіки. У повоєнний період цим шляхом пішли провідні країни Заходу, створивши «соціальне ринкове господарство» та «соціальну державу». Сьогоднішня глобальна економічна криза потребує також відповідної інтервенції позаекономічних інституцій на глобальному рівні. Проте годі сподіватися на те, що найближчим часом виникне щось на кшталт всесвітньої держави. Тому таке регулювання можливе за допомоги глобальних економічних (фінансових тощо) інституцій.

Проте й самі ці інституції потребують відповідної етичної легітимації. Як зазначає Апель, глобалізація першого порядку (економічна глобалізація) потребує свого доповнення у глобалізації другого порядку, тобто морально-етичної глобалізації. Проте така етична глобалізація — це не створення глобального етосу, як вважає Г. Кюнг, тим паче не повернення до традиційних етосів як культурних рамок економіки, це зрештою створення умов для подальшої відкритості та прозорості самої економіки, зок-

рема й роботи фінансових установ. І це досягне саме через інституціоналізацію всесвітнього громадянського суспільства, тобто створення інституцій деліберативної демократії як «життєвих форм дискурсу».

Отже, всесвітні інституції контролю тільки тоді можуть бути ефективними, якщо вони розвиватимуться за умов відкритості та контролюваності з боку громадськості, яка й має стати метаінституцією легітимації відповідних економічних інституцій. Тому я вважаю, що відповіддю на виклики глобальної економічної кризи має бути інституціоналізація відкритого громадського дискурсу у всесвітньому масштабі, який є й етичним принципом і який має стати також інстанцією контролю за розвитком економіки. Саме його відкритість має стати на заваді подальшому розвитку суто спекулятивної економіки, віртуалізація якої і призвела до її неконтрольованості. Відкритий громадський дискурс має визначити ціннісні, зокрема соціальні та екологічні, орієнтації ринкового господарства, не руйнуючи іманентних економічних кодів (прибутку, рентабельності тощо). Саме у цій площині перебуває точка перетину етики й господарства.

Сергій Пролєєв: Нова ера: знаки проти речей. Звернімо увагу, що ми говорили про кризу українську, практично не згадуючи її виток, а саме кризу світову. Хочу все ж таки звернутися до цього явища, бо воно є вихідним і становить загальний горизонт усіх подій, що відбуваються.

Висловлюватимусь суто тезово, бо контекст розмови вийшов у нас суттєво інший. Розпочну з констатації того, що криза, яку переживає світ, є великим парадоксом. Це — парадоксальна криза.

Будь-який кризовий стан спонукає до закономірного питання: що ж сталося? У нашому випадку маємо констатувати — нічого особливого не сталося. Ні війни, ні природної катастрофи, ні вторгнення марсіан, ні якогось іншого катаклізму. Немає жодного великого потрясіння, на яке можна було б указати як на першопричину лиха, від якого наразі потерпає людство.

А проте сьогодні весь світ занурений у величезну системну деструкцію. Ми це наочно бачимо.

Понад те, нинішня криза має ще менше підстав, ніж подібний за масштабами фінансовий катаклізм 1929 року. Тоді теж усе відбулося раптово. Але був зовсім інший контекст світового життя, були інші передумови. Все ще тривав повоєнний період, світ був скалічений і вразливий — згадаймо хоча б гіперінфляцію в Німеччині, масове безробіття, соціальні конфлікти та помітне зубожіння різних верств. Більшість навіть провідних країн були занурені у соціальне сум'яття, світ був вельми хитким.

Натомість нині світ, ще вчора дуже впевнений у собі, відлагоджений, з великими транснаціональними структурами, політичними та економічними

ми, з усталеним світовим порядком, раптом почав падати у прірву. Без жодних видимих, тим паче світових, катаклізмів. Нічого не сталося — й отака глибока криза.

Цей парадокс я б зафіксував як початкову точку розмови. Вже сама констатація — «нічого не сталося, а проте криза є» — спонукає до очевидного висновку: насправді криза почалася не тоді, коли почалася. Кризовим є стан сучасної соціальності як такої. Криза, образно кажучи, вкорінена в її клітинах. Ми живемо у кризовому, гостро проблемному за своєю природою світі. Хоч би скільки самовпевнено казали про сталий розвиток.

Що ж ми спостерігаємо нині, що світ спостерігає (і переживає) майже рік (до нас від того лише відлуння доходили)? Це наслідок збою, глибокого дефекту режимів продукування та існування символічного. Те, що по суті міститься в сучасній кризі, — це поразка людей та речей. І цієї нищівної поразки їм завдали *знаки*. Кажу «знаки», *signum*, використовуючи найзручніше слово з усталеним значенням, але ситуація потребує іншої термінології. Для сучасної цивілізації характерним є досягнення знаками та символічними кодами цілком самодостатнього існування, автаркії. Денотати практично втрачено, інтенсивно продуковано знаки знаків, ними переповнено світ. Це не випадковість, не наслідок «перевиробництва» символічного, а закономірний щабель розвитку техногенного світу. Прийшов час опікуватися вже не проблемою техніки, а ще гострішою проблемою *сигніфіки* — способу існування, перенесеного у площину знакової реальності. Відповідно маємо ситуацію соціальності, яка дедалі інтенсивніше *віртуалізується*.

У віртуалізованій соціальності навіть символи в їхньому звичному сенсі, зокрема тому, до якого спонукає культурна традиція, теж зазнають деструкції. Символи не символізують, не відсилають до сенсів, до речей та істот. Вони існують у режимі самореференції, самопосилань. Сила, яка бере гору, — це навіть не знак. Це тяжіння знаків до автаркії, до перетворення їх на самодіяльні сили.

Генеалогія цієї ситуації потребувала б досить розлогих міркувань. Це трапилося не рік, не десять років тому. Тут маємо ефект і суспільства мас, і техногенного суспільства, і режимів мас-медіа, а далі — загалом модерності, тобто темпоральної організації світу під знаком примату сучасності. Отже, може йтися про багато чинників, які загалом утворюють підвалини сучасної цивілізації, що походить з модерну. Її особливості є підставою для діагнозу наявної ситуації віртуалізації соціального. Наразі маємо лише певний етап розгортання процесів, які почалися щонайменше сторіччя тому, а генетично вкорінені у ще давнішій історії.

Якщо наочно пояснювати проблему віртуалізації соціального та руйнації режимів існування символічного, то фактично вона звідна до простої

речі: все, що натурально є, — люди, ресурси, форми діяльності, артефакти культури, природне середовище, — втрачає онтологічну вагомість. Воно вже не є власне буттям. Натомість примат буття переходить у сферу сигніфікативних процедур, продукування знаків та суто інформаційних кластерів. Вони починають існувати як начебто достеменне буття, як первинна дійсність. Згадаймо хоча б Бодриярову концепцію симулякрів.

Показовою у цьому плані є конкретика нинішньої кризи. Фактично 1929 року і 2008 року світ наступив на ті самі граблі. Кредитна криза, з якої все стартувало, є конкретним прикладом віртуалізації соціального. Журналістам «Тайм» поталанило вирахувати людину, з якої почалася криза. Виявляється, що це такий собі американський громадянин, який 2003 року у місті Стоктон у Каліфорнії придбав будинок за 250 тисяч доларів у кредит. 2006 року він утратив роботу, оголосив себе банкрутом і не міг платити за будинок. Одразу після цього була відзначена втрата вартості будинків на його вулиці. Слідом за ним у тому самому іпотечному пулі ще один теж не зміг сплачувати кредит, потім ще кілька осіб. З цього почала розгортатися вся історія. Вона має примітну ознаку, яка засвідчує діагноз щодо дефекту режимів існування символічного, бо неспроможність отримувачів кредитів була фактично запрограмованою. До іпотечної кризи призвела практика видавання кредитів для так званих неваргазділих, яку обґрунтували фінансисти Вол-Стріт ще 2003 року. Це кредити, які не потребували ні кредитної історії, ні якихось застав, просто бери та й купляй. Так роздували пухир віртуальної реальності, у цьому випадку — кредитної реальності фіктивних (тобто реально відсутніх) грошей (так само 1929 року відбулося надування пухиря фіктивної вартості акцій). Це стало першопоштовхом, від якого покотилася вся світова економіка.

Показово, що бульбашка величезної соціальної віртуальної реальності луснула на конкретній людині, на конкретних особах. Цим упривнюється справжній засновок реальності, яким є все ж таки не знаки, а речі та люди. Якщо міркувати про подолання кризи чи про протидію їй, то доречно згадати Гусерлевий девіз: «Назад до самих речей». Перед сучасним світом постає проблема відновлення автономії людини.

Звичайно, автономія людини не може бути відновлена у класичних формах і класичними засобами. Тож яким чином? Це велике соціальне і культурне завдання, над яким інтелектуали мають працювати. Мають пропонувати суспільству та політичним системам певні сценарії цього.

Тепер хочу звернутися до вітчизняних реалій. Щодо них загальний діагноз, а саме віртуалізація соціального, є цілком придатним. Разом із тим вітчизняна ситуація має свою специфіку, пов'язану з тим, що й дотепер українське суспільство залишається соціальною системою, яка не розв'язала у своєму існуванні навіть класичних модерних завдань — соціальних,

політичних та економічних. Бо казати, що ми маємо ринкову економіку, вільну працю та вільне підприємництво, юридично та соціально захищену власність, — це викликати гіркий сміх.

За вітчизняних умов діагноз деформації режимів існування символічного слід застосувати першою чергою до політичного життя. Ми бачимо нестямну віртуалізацію політики, її переведення у площину суто пропагандистських змагань без будь-яких спроб розв'язання реальних проблем. За цією віртуалізацією стоїть — скористаюся класичним терміном — відчуження влади від людей, від народу, від громадян. Ми живемо у країні, в якій народ позбавлено влади. У нас не існує народовладдя. Маю на увазі народ не як населення, а як громадянську спільноту, як громадян. Республіки у нас не існує. Це є першовитоком усіх проблем, які ми так жваво обговорюємо і які постають у тисячі виявів.

Треба бути уважним у режимі мовлення, щоб уникнути небезпеки потрапляння у віртуалізовану політичну реальність. Простежте логіку розроблення політичних проєктів. Сидять собі, так би мовити, претенденти на роль політичних гравців і міркують: «А от який нам вибудувати сценарій, щоб досягти успіху в політичному змаганні? Чи такий колір обрати, чи такий фасон, чи інший?» Це і є ознакою віртуалізованої політичної реальності.

Нагадаю принагідно про автентичний сенс політики, що його чітко окреслив Аристотель. Політика є способом самоорганізації спільного життя (а відтак і здійснення влади) вільних та рівних за правами громадян. Здійснення такої влади, яка б унеможлиблювала панування і слугувала загальному благові. Політика — аж ніяк не віртуальна гра. Коли йдеться про демократичну політичну систему, то сенс її (хоча б того самого парламенту) полягає у дійовій репрезентації різних соціальних та суспільних інтересів, між якими досягають консенсусу. Хто є правдивим представником цих інтересів, не може вбиратися у будь-який політичний колір. А от якщо я просто гравець на політичній біржі, то тут, ясна річ, я можу як вільна пташка виробляти будь-які стратегії. Мною керує лише політичний зиск, прагнення політичного прибутку. Сама наявність такої можливості засвідчує, що влада є узурпованою.

Навіть не хочу казати про клани, угруповання, можновладців чи ще когось натурально означувати як суб'єктів узурпації. Важливіше, що узурпація влади набула вигляду віртуальної політичної реальності, яка — це надзвичайна небезпека — не має дотичності до людей і речей, до їхнього стану, до їхніх справ. Маємо кризу не фінансову, а суспільну, осереддя якої є відчуження влади від громадян. Саме через це Україна потерпає від світової кризи значно більше, ніж інші країни.

Які є можливості подолання цієї системної деформації? Жоден політичний гравець, який залишається лише гравцем, який продовжує цю

гру, не буде в ній переможцем. Він може бути обраний президентом, партія може отримати більшість у парламенті, але це — не перемога. Бо ми маємо країну, в якій не просто владу відчужено. Глибина і гострота цього відчуження влади означає, що в країні де-факто точиться громадянська війна. Україна живе у стані холодної громадянської війни. Хто вважає цю оцінку надто різкою, нехай звернеться до класичного тексту — Гобсового «Левіафану». Досить докласти його дев'ятнадцять природних законів, які позначають стан суспільного миру, до української ситуації, і вочевидь побачимо, що перебуваємо у стані війни.

У нашому суспільстві відсутній мир, у ньому точиться холодна війна. Віртуалізація політики стала способом існування цієї війни — не єдиним, але дуже симптоматичним і показовим. Не лише людям, а й народам та суспільствам властиво впадати в оману і припускатися інколи фатальних помилок. Зокрема, постійне змагання політичних альтернатив, про яке повсякчас ідеться, — на Схід чи на Захід, до Європи чи до Росії, — це наразі фатально хибна лінія поділу. Бо насправді лінія поділу — між народом, позбавленим влади, і корпорацією можновладців, які цю владу узурпували. Проте важливі не лише ці «натуральні» величини — народ, можновладці, а головним чином та віртуалізація політики, яка стала способом існування та відтворення цього стану речей. Доки наше суспільство (зокрема суспільна свідомість) поділятиме дійсність за вертикаллю, а не за горизонталлю, народ ніколи влади не здобуде. Він завжди працюватиме на іншого, перебуватиме в неадекватній, ілюзорній ситуації, з якої, мов кролі з циліндра фокусника, весь час вискакуватимуть дедалі нові кризи.

Справжнім переможцем в українській політиці виявиться той, хто зупинить внутрішню війну. Той, кому вдасться віртуальну реальність політичного ринку зв'язати з дійсністю людських справ і життєвих ситуацій. Мир у суспільстві досягається не у вигляді загальної злагоди, бо ефективно суспільство, яке розвивається, передбачає різноманітність інтересів. Але воно створює продуктивний режим їх існування, а не переводить власне життя у віртуалізований простір самодостатніх знаків, якими свавільно і корисливо користуються люди, які мають до них упривілейований доступ.

Костянтин Малєєв: У нас не узурповано владу. У нас немає відчуження влади від народу і ніколи його не було. І тим паче народ ніколи не був позбавлений влади — з однієї простої причини. Для того, щоб мене позбавили влади, я мусив би її мати. Для того, щоб від мене щось відчужувати, я повинен це «щось» мати. У всіх, хто має стосунок до нашої політики й намагається поставити дилему «влада — народ», є уявлення, що варто забрати у цих і віддати тим — і все зміниться. Нічого не зміниться. Оскільки моя трирічна дитина не вміє ухвалювати відповідальних рішень, то я можу скільки завгодно дозволяти їй розпоряджатися сімейним бюджетом. І що

вийде? У поляків була така сама ситуація, але у них вийшло, бо був досвід народу. А у нас такого досвіду ніколи не було.

Сергій Пролєсв: Потрібно розібратися в речах, про які йдеться. Інколи ми схильні емпірично мислити про те, що має не суто емпіричну природу. Я згодний, що історично наш народ ніколи не мав влади. Це безумовний факт. Скажу більше: якщо народ колись владу мав, то він її вже ніколи не втратить. І в усіх країнах, де він її має, колись він її не мав, але здобув. Це важливий нюанс. Проте хочу звернути увагу на інше: цю проблему не можна осягнути суто емпірично. Це питання принципів, питання основ самоорганізації суспільства. Коли кажуть «народовладдя», «влада належить народові», це мовлення в режимі трансцендентальних величин, певних презумпцій, на яких вибудоване життя суспільства. Окрім того, формула народовладдя має інший еквівалент — права людини, особистості. Народовладдя означає гарантованість суспільним устроєм невіддільних прав людини. Народ — не якась маса.

І на другий важливий момент хочу звернути увагу: що буцімто український народ не має влади. Про який сенс володіння йдеться? Перепрошую, народ у нас має владу юридично, всю повноту влади. У нас існує суверенітет народу, є Конституція, Основний Закон, який це засвідчує. Якщо ви кажете, що цього не існує, то ви скасовуєте Основний Закон нашої країни, ви засвідчуєте, що суспільний договір є фіктивним, він фактично відсутній. А це саме й означає узурпацію влади. Бо влада не тільки фактична величина, а й правова. І параметри цієї правової величини засвідчує Основний Закон. Він у нас чітко каже, що народ має всю повноту влади. Це має бути не менш вагомою підставою міркувань, ніж емпіричне утримання чи відсутність влади в руках громадян. На жаль, ми звикли нехтувати правом, це начебто якась порожня декларація. Проте хочу нагадати, наскільки це вагома реальність, звернувшись до прикладу Конституції СРСР. У ній був пункт, який дозволяв республікам вийти зі складу Союзу. Впродовж десятиріч вважали, що це проста декларація, але вона зреалізувалася.

Право і дійсність мають відповідати одне одному, бо інакше ми живемо у шизофренійному, фіктивному світі. Тому або давайте змінимо Конституцію і напишемо, що влада не належить народові, або народові належить повернути владу, яка згідно із законом і так йому належить. Наш народ майже не має влади позитивно, тобто у вигляді інституційно визначених форм впливу на перебіг справ. Проте він далеко не пасивний. Тотальна відмова наших громадян державній владі у довірі означає те, що народ актуально влади дійсно не має і не розпоряджається державними інституціями, але він хоче і прагне владу мати. І якщо узурпатори влади (дозвольте все ж таки застосувати цей термін) не змінять чинний режим, то це закінчиться соціальним катаклізмом. І той, безумовно, наявний стан ре-

чей змінить, але яким чином і наскільки це буде катастрофічний сценарій, залежить великою мірою від тих утримувачів влади, які є сьогодні.

Євген Бистрицький: У мене кілька коротких коментарів. Перший щодо відчуження влади від народу. До речі, Маркс пов'язував кризу з відчуженням безпосередньо. Мамардашвілі дуже точно висловив це. Він називав це системою технікумів, коли всі працюють, переслідуючи свої цілі, а на-самкінець виникають цілі, які ніхто не контролює як цілі. Зараз в адміністрації Барака Обами працюють вихідці з України. Чому? Тому, що дуже поцінують математиків та програмістів на біржах, які займаються віртуалізацією грошових потоків? Чому? Тому, що Україна 20 років живе у постійній кризі, і українці вже знають, як на неї реагувати.

Мирослав Попович: Хочу висловити захоплення щодо ідеї віртуалізації, це добре завершення нашої розмови. Але я хотів би у цю діжку меду покласти одну ложку дьогтю. Річ у тому, що все людство жило і живе (відтоді, як воно впровадило гроші) у віртуальному світі. Цього не було помітно до кінця XIX сторіччя, що породило класичні теорії вартості — від англійців до Карла Маркса. У них цінність визначено консервативно — історією речі, тобто кількістю вкладеної праці. Але ми купуємо тоді, коли не купити означає програти більше, ніж купити за цю певну вартість. Ми часто робимо демпінги і на цьому виграємо. Життя людини у товарному суспільстві — це життя у борг, у позику. Єдиний вихід під кутом зору раціональності — пам'ятати про ризики. А ми можемо порахувати тільки до точки біфуркації. Наперед воно не прочитується.

Мирослав Попович (очільник круглого столу) — академік, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України, головний редактор часопису «Філософська думка». Царина наукових інтересів — логіка, методологія науки, історія культури.

Юрій Бауман — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, НАНУ. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, політологія, історія ідеологічних течій.

Євген Бистрицький — доктор філософських наук, завідувач відділу філософії культури Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, виконавчий директор Міжнародного фонду «Відродження». Царина наукових інтересів — теорія філософії та філософська герменевтика, теорія пізнання, філософія культури, політична філософія.

Ігор Бураковський — доктор економічних наук, професор Національного університету «Кієво-Могилянська академія», директор Інституту економічних досліджень та політичних консультацій. Царина наукових інтересів — світове господарство, міжнародна торгівля і торговельна політика, проблеми економічних трансформацій.

Євген Головаха — доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології Національної академії наук України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Сфера наукових інтересів — соціологічна теорія, методологія соціології, соціальна психологія.

Анатолій Єрмоленко — доктор філософських наук, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, комунікативна філософія, етика, історія сучасної філософії.

Костянтин Малєєв — молодший науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ; директор видавництва «СтілоС». Сфера наукових інтересів — філософська антропологія, філософія історії, політологія.

Сергій Пролєєв — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, президент Українського філософського фонду, головний редактор часопису «Філософська думка». Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія культури, історія західної філософії.

Валерій Хмелько — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології Національного університету «Кієво-Могилянська академія», президент Київського міжнародного інституту соціології. Сфера наукових інтересів — будова та еволюція суспільства і процесів його відтворення, зв'язок макросоціальних структур і соціальних орієнтацій.
